

Нино ДЕЛИЋ
Историјски институт
Београд
Србија

УРБАНИЗАЦИЈА НАРОДА? ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ СРПСКЕ ГРАДСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА – СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД*

Апстракт: У раду је представљен преглед развоја српске урбане популације од половине 19. све до почетка 20. века. На темељу званичних статистичких података са пописа становништва који су обављени на свим подручјима српског етничког простора (Србија, Црна Гора, Хабзбуршка монархија, Османско царство), састављене су табеле о уделу српског православног становништва у градским структурама по областима. Анализа показује да је развој српског грађанства текао веома споро, остваривши у Србији и Црној Гори степен урбанизованости тек нешто изнад 10% на почетку 20. века. У Хабзбуршкој монархији су Срби половином 19. века представљали доминантан чинилац у градским срединама на потезу од Срема преко јужне Бачке и Баната све до границе са Србијом. У наредних 50 година Срби су изгубили апсолутну већину у скоро свим градовима на том потезу. У Хрватској и Славонији са бившом Војном крајином је приметан тренд смањења удела Срба у оним срединама где су раније чинили значајне заједнице, али се зато њихов број повећао у великим центрима попут Загреба где су били само маргиналне групе. У Босни и Херцеговини је удео у градском становништву остао на истом нивоу, и то упркос масовнијој имиграцији католичког и јеврејског становништва, што указује на доста високе стопе прираштаја. У Старој Србији под османском влашћу је тренд био изразито и константно негативан, уз постепени пад удела у становништву већине градова.

Кључне речи: Срби, урбанизација, друга половина 19. века, Србија, Црна Гора, Хабзбуршка монархија, Османско царство, статистика.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

Услед демографске револуције, али и убрзане индустријализације и корените промене социо-економских прилика у Европи током 19. века, процес брзог настајања нових, и изузетан раст броја становника у постојећим градским срединама, дали су појму „урбанизација“ ново, проширено значење. У претходним вековима су градови настајали као средишта трговине, занатске или рударске производње, државних и црквених органа или као стратешка војна упоришта. Упркос значају који су имали још у античко доба, целокупан утицај урбаних средина на развој општих прилика у претежно аграрним друштвима Европе је ипак био ограничен. Невероватан технолошки развој, започет крајем 18. века, узроковао је праву револуцију у структури производње. Механизација и коришћење вештачких хемијских средстава драстично су подigli ефективност пољопривредне производње, истовремено смањујући потребу за људским радом у аграрном сектору. Осим тога, од почетка 19. века је у готово свим европским државама забележен, до данас недовољно разјашњен, феномен енормног прираста становништва услед смањене стопе смртности. На тај начин створени „вишкови“ радне снаге, проналазили су своју примену у потпуно новим секторима привреде – индустрији и услугама – који су се концентрисано развијали у урбаним срединама. Раст индустријске производње је стога стајао у уској вези са растом градова, а вредност и значај нових сектора у склопу опште привреде експоненцијално су расли, као што је и растао удео градског у укупном становништву. Тако се под степеном „урбанизованости“ појединих земаља, али и народа, у начелу почело да подразумева и степен њиховог општег друштвеног, економског те чак и политичког развоја. Упркос чињеници да су Источна и Југоисточна Европа касниле за Западном у примени нових економских модела, развоју и коришћењу нових технологија, процес урбанизације је у 19. веку захватио и подручја Балкана на којем су расуто у неколико политичких ентитета живели и припадници српског народа.

Простор и дефиниција града

Срби су као народ у 19. веку настањивали подручја са веома различитим правним статусом, важећим привредним и политичким системима, као и културним и цивилизацијским наслеђем. Различитости у погледу општег историјског развоја појединих области, временом су узроковале и појаву значајних разлика у погледу економске, технолошке,

културне или опште друштвене развијености, што се испољило и на степен урбанизације простора. Са формално-правне тачке гледишта, Срби су у другој половини 19. века живели најпре на тлу две, касније чак четири државе – Хабзбуршке монархије (Аустроугарске), Османског царства, Кнежевине/Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе. У пракси, ситуација је била још компликованија, јер су поједине области поменутих држава имале посебан статус политичких ентитета, због чега су између њих постојале значајне друштвене и привредне разлике.¹ У Османском царству су Срби живели на подручју аутономних Кнежевина Србије и Црне Горе све до њиховог стицања пуне независности 1878. године, као и у Босни и Херцеговини која је исте године потпала под управу Аустроугарске, али и у неколико ејалета/вилајета (османских покрајина) у тзв. Старој Србији. Овако сложена ситуација чини компаративне студије веома проблематичним. Дефиниција урбаних насеља се по областима разликовала, а правни статус насеља је одређивао начин на који ће бити обухваћени главни статистички показатељи попут броја становника. Највећи проблем приликом поређења појединих области заправо представља питање како одредити, односно класификовати насеља као урбана. Јединствени критеријум за све области, у овом случају, није могуће установити нити применити. Узимајући у обзир да као главни извор за степен урбанизације служе статистички подаци са пописа становништва, опадају сви субјективно прикупљени или накнадно одређени критеријуми попут процене степена урбане структуре, типологије насеља према функцији, анализа архитектонских решења итд. Број становника насеља, такође, не представља поуздани критеријум, пошто су „многољудна“ села и „мали“ градови редовна појава. Као најбољи, и можда једини могућ начин, чинило нам се сврсисходним да користимо тада важећу и званичну класификацију на урбана и рурална насеља. Специфични критеријуми, према којима је насељима тада даван статус „урбаних“, нису у потпуности међусобно усклађени, али су недвојбено у то време одређивали реални статус, карактер и функцију насеља, што и јесте кључно за дефинисање урбаности. У начелу важи да су у свим областима главне карактеристике званично признатих урбаних насеља биле функција (административни центар или трговиште)

¹ На подручју Хабзбуршке монархије (од 1867. године Аустроугарске) Срби су живели на тлу Краљевине Угарске и њој припадајућих земаља Хрватске и Славоније (са посебним статусом), као и у Краљевини Далмацији (у тзв. аустријском делу Царства), Војној крајини (посебној територији под директном управом војске и двора у Бечу), и у периоду 1849–1861. у Српском Војводству и Тамишком Банату.

и одређена врста управно-самоуправног статуса (постојање изабраних или постављених тела управе, са надлежностима у типично урбано-комуналној проблематици).

Детаљан преглед систематизације насеља, као и развоја правног статуса урбаних целина по подручјима, превазилази оквир ове студије тематски и по обиму, али је неопходно указати бар на основне карактеристике појединих система како би било јасније на шта се објављени подаци заправо односе. У Кнежевини/Краљевини, Србији све до 1857. године није постојала никаква званична класификација насеља.² Тек посебним *Законом о местима* из 1866. године законски су дефинисана градска насеља као вароши и варошице, што је типизација коју смо користили и за период пре 1857. године.³ Поменути закон је допуњаван свега једном, 1885. и остао је на снази и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца после 1918. године.⁴ Поменути закон, међутим, није регулисао и питање управних специфичности, односно формирање управних и самоуправних органа, опис њихових надлежности или обавеза по разним типовима насеља. Овом проблематиком се бавио *Закон о општинама* из 1866. године (са многобројним доцнијим допунама), који је дефинисао општину као основну управну јединицу. Општине су подељене на варошке и сеоске, што, међутим, у пракси није у потпуности испоштовано. Статус вароши или варошице се, наиме, могао добити простим указом, док је формирање и територију општине регулисао закон који је изгласавала скупштина. Тако је, у наредним деценијама, настала чудна ситуација да су поједина насеља уздигнута у ранг варошице или вароши указом, али су по закону она остала саставни део шире општине која је била носилац управне власти. Тако су у пракси настале и мешовите градско-сеоске општине, мада их закон као такве заправо није препознавао. Делокруг рада и карактер управе у градским општинама није био у потпуности дефинисан поменутиим законима, већ је читав сет системских закона из области финансија, безбедности, грађевинарства и других области постепено уобличавао специфичан вид градске

² Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века (=Структура градског становништва)*, Београд 2002, 62–65.

³ Београд у првој половини 19. века, сходно широко прихваћеним критеријумима, заправо представља једино насеље у Србији које је тада испуњавало услове за квалификацију града. Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 20, 66–70.

⁴ Допуна се односила само на обавезу израде регулационих и нивелационих планова. Проглашавање појединих насеља варошом или варошицом није укомпоновано у сам закон, већ је обављано путем посебних уредаба и указа.

администрације.⁵ Дешавале су се и помало апсурдне ситуације да се два насеља у статусу варошице силом прилика нађу у истој општини, што је заправо значило и јединствену општинску варошку администрацију за два града.⁶ Степен самоуправе је законски често мењан, тако да су вароши у Србији биле у одређеним краћим периодима доста самосталне у одлучивању, али је држава увек задржавала бар право надзора над радом управе. Градови Београд (од 1860. године) и Ниш (1890–1896) су због свог значаја имали посебан статус, добивши двојаку управу – Управу вароши (под државном контролом) и управу општине (као самоуправни орган).⁷ Као вароши су у Србији, сходно закону, на почетку фигулисала сва места која су уједно била и седишта окружних власти као и престоница Београд (укупно 17). Њихов број је, што због територијалних проширења, што услед уздигнућа указом, порастао на укупно 24 до 1910. године.⁸ Варошица је испрва, према закону, било 21, али је и њихов број порастао захваљујући указима на укупно 61 до 1910. године.⁹ У званичним статистичким публикацијама од 60-их година 19. века су подаци наведени не само за општине као целине, већ и за поједина насеља (вароши, варошице и села), што олакшава коришћење података. Треба напоменути да је за Србију непотребно наводити верско-етничку структуру насеља, пошто су, осим Београда, сви остали градови били настањени искључиво српским становништвом.

Црна Гора је све до стицања пуне независности 1878. године била номинално под османском влашћу, али се у унутрашњим питањима развијала самостално. Мала брдска кнежевина није била погодна тло

⁵ Л. М. Костић, *Закон о местима: са списковима свих вароши и варошица и коментаром (=Закон о местима)*, Збирка Библиотека Савремене општине, бр. 13, Београд 1928, 3–18.

⁶ На пример, варошице Доњи Милановац и Мајданпек у Крајинском округу, које упркос томе што су тај статус имале још од 1866, су и 1900. године биле заједнички део Доњомилановачке општине. Л. М. Костић, *Закон о местима*, 62–63; *Статистика Краљевине Србије*, књ. 23, Београд 1903, 214.

⁷ М. Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе (=Локална управа)*, Београд 2011, 122–134, 142–143, 154–164; *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године*, Београд 1955, 15, 25–29.

⁸ Л. М. Костић, *Закон о местима*, 19–22; Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 20.

⁹ Лазо Костић наводи да му никако није успело да пронађе акте (указе или слична правна документа) којима су насеља Александровац и Жагубица били уздигнути у статус варошице. У статистичким публикацијама из 1910. године се ова насеља свакако воде као варошице. Л. М. Костић, *Закон о местима*, 25–35; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911, 74–75.

за развој већих урбаних центара, тако да су они углавном постојали као мањи административни центри у унутрашњости, или су представљали градове-комуне италијанског типа у приморју. У периоду након проширења 1878. године Црна Гора постепено уводи савременији законски оквир организације управе који препознаје градске општине као посебне целине. На попису из 1879. године се престоница Цетиње назива варош. Према уредби из 1899. године и Законом из 1903. се утврђује да свака варош чини једну општину. Неопходно је, ипак, упозорити на чињеницу да нека од градских насеља нису испуњавала критеријуме који су тада, а тако и данас, важили за дефиницију града.¹⁰ Недостатак инфраструктуре, изразито пољопривредни карактер, непостојање типично градског амбијента у архитектонско-урбанистичком смислу, те чак и недостатак концентрације становништва били су неке од основних одлика црногорских градова.¹¹

У Османском царству је, упркос претежно аграрном друштву, појава урбаних центара била доста распрострањена. Градови су били занатски, трговачки и административни центри. Највећи и најзначајнији су се звали *шехери*, а нешто мањи *вароши* и *касабе* како су понекад називана и подграђа поред утврђених градова. Вароши су имале и хришћанског становништва док су касабе биле углавном муслиманске. Посебну подврсту градова су представљала утврђена места *паланке*, *хисари* и *кале* – која су углавном била војна упоришта. Специфичност османске управе се огледа у томе што су градови као такви били подељени на четврти – *махале* – као главне управне јединице. На челу махала су стајали *мухтари*, које су бирали становници четврти, и они су представљали тај део града пред *кадијом* – судијом који је вршио и управну власт над простором свог *кадилука* (касније називан *каза*).¹² У центрима *каза* или *санџака* су у другој половини 19. века столовали и управници-

¹⁰ *Попис свега становништва Црне Горе по окружјима, варошима и селима 1879*, књ. 1 (=Попис свега становништва Црне Горе), Подгорица 2009, 7, 43; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, Podgorica 2006, 252-253; Р. Љушић, *Историја српске државности*, 2 (=Историја српске државности), Нови Сад 2001, 264–265; *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе: зборник докумената*, књ. 2, прир. Б. Павићевић, Р. Распоповић, Подгорица 1998, 404–414, 708–726.

¹¹ Примера ради, Вирпазар је 1909. године имао свега 287 становника! Упркос томе што број становника није универзално примењива одредница урбаности одређеног насеља, у овом случају изразито мали број житеља наговештава и непостојање типично градских друштвених и привредних структура. В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 253.

¹² Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 18–19; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (=Bosanskohercegovački gradovi), Sarajevo 2004, 12-13.

официри који су у том случају представљали главну војно-управну власт. Град као целина заправо није имао своје централне органе, а камоли самоуправу. Правна регулација и систематизација урбаних центара је у Османском царству уследила веома касно, пред сам крај владавине на централном Балкану. Прописом из 1867. са допуном из 1871. године су за градове, односно градске општине – *беледије* – који су били седишта вилајета, санџака и каза, предвиђена изборна већа на челу са председавајућим (*реисом*) и његовим замеником (*муавином*), која су била задужена за комуналне послове попут водоопскрбе и томе слично. Град није представљао политичко тело, већ само управну јединицу која је директно подређена централној управи на нивоу каза и санџака. Према закону из 1877. године делокруг градског већа је додатно дефинисан, а председавајућег је бирала власт из реда изабраних чланова већа. Веће је било додатно ограничено обавезом да се редовно консултује са већеом казе и са Градском скупштином (џемијети беледије) око већине питања.¹³

На подручју Хабзбуршке монархије Срби су живели у чак 7 различитих политичко-управних ентитета: провинцијал Угарске, провинцијал Хрватске и Славоније, Војна крајина (до 1881. године), Далмација, Војводство Србија и Тамишки Банат (1849–1861), Босна и Херцеговина (од 1878. године). Свака од наведених територија је представљала политичку јединицу, са посебним законодавством и специфичним развојним путем кроз историју. Правна регулатива урбаних насеља је била потпуно различита од области до области. На подручју угарског и хрватског провинцијала се статус града, још од средњег века, у начелу стицао добијањем привилегија од круне (краљевски градови или трговишта, рударски брдски градови, слободни краљевски градови и друга привилегована места), док је развој урбаних средина у Војној крајини био строго контролисан и отежан стриктном војном управом која је плански одредила мали број насеља административно-занатлијског типа (тзв. слободни војни комунитети). У Далмацији је систем био сасвим

¹³ Н. Ј. Kornumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Freiburg 1976, 90–91, 114–115; М. Çelik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, Необјављена мастер теза (The Department of History: Bilkent University Ankara, June 2007), 47–48; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns (=Bosnien und die Herzegovina)*, Leipzig 1914, 83–85; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, New York 1977, 95, 243; М. Свирчевић, *Локална управа*, 532–533.

другачији, и урбане средине су у начелу биле судско-политичке општине (комуне) као и сваке друге.

У цивилној Угарској, као и на подручју Хрватске и Славоније и Војводства Србије и Тамишког Баната (круновине која је постојала у периоду 1849–1861. године на југу Угарске), статус града је у другој половини 19. века постепено добијао другачију правну форму. Слободни краљевски градови су до тада уживали привилегију да заправо не припадају ни административно ни јурисдикционо под жупанијске власти, већ су одговарали директно круни, чиме су у пракси били изједначени са жупанијама. Имали су органе самоуправе, оличене најчешће у форми градског магистрата на чијем челу је стајао судија-градоначелник, као и судску надлежност у већини случајева. Сличну, односно муниципалну власт (јурисдикциону), имали су и други градови и насеља са привилегијама (епископски градови, краљевска трговишта итд.) али су, углавном, потпадали под врховну власт жупанија и виших органа управе у Пешти или Загребу. Цео систем правне регулације урбаних центара није био прегледан или уједначен. Статус, права и обавезе градских власти и грађана су у првом реду овисили од специфичних привилегија које им је доделила круна, те је тако свако градско насеље заправо представљало посебну правну форму.¹⁴ После револуције 1848/49. године, у време тзв. Баховог апсолутизма, почиње процес уједначавања правне регулације. На подручју Хрватске и Славоније су током 50-их и 60-их година 19. века образовани *котари* као управне области. Градови су добили статус котара, најчешће губећи своју судску надлежност у корист других органа. Самоуправа је сужена правом централних власти да потврђује именована појединих функционера, а и многобројне управне надлежности више нису аутоматски припадале градским органима већ су их жупанијске и друге, више власти преносиле магистратима према потреби. У начелу је тиме већ била укинута посебност сваког града по питању управног или судског делокруга, и почео се назирати јединствени и централизовани систем у којем су градови постали само још један шраф у бирократском

¹⁴ Види о томе на пример у: J. von Steeger, *Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freyen Städte in Ungarn*, Teil 1, Wien 1834, 131–142; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: Pravnopovijesne studije (=Povijest institucija)*, Zagreb 1985, 212–223.

Одличан и целокупан преглед развоја урбаних центара у Угарској сачинио је Ерно Деак (Ernő Deák, *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone. (1780-1918)*, *Österreichische Akademie der Wissenschaften: Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte*, Wien 1979, 1989).

механизму осмишљеном у центрима моћи.¹⁵ Период након аустро-угарске нагодбе 1867. године је искључио Двор и власти у Бечу из одлучивања о управним реформама у Угарској, те су све промене биле дириговане из Пеште и Загреба. Градовима су 1874. дефинитивно одузете судске надлежности, али су према закону из 1881. године признати као посебна управна и самоуправна тела. Надзор централних власти и жупанија тиме није престао, напротив. Земаљска влада и жупаније су сходно новим законима добили право директног надзора над одређеним деловима управе у градовима. Законом из 1895. године, градови су дефинисани као *градске општине* и били су подређени директно Земаљској влади у Загребу (укупно 4 града) или жупанијама. У неким случајевима су чак били подређени и котарима. Влада је од тада одобравала градске статуте, могла је да распушта скупштине по својој вољи и да именује свог управника, одлучивала је о набавкама или продаји непокретности велике вредности итд. Градови су тиме заправо сведени на обичне управне области под пуном контролом централних (земаљских и жупанијских) власти, са самоуправним правима у неким типично комуналним областима попут опскрбе становништва, уређености путева и тргова итд.¹⁶ Сличан процес се одвијао и на осталом подручју Угарске које је после аустро-угарске нагодбе 1867. године било под директном контролом владе у Пешти. Централизаторска настојања Беча током 50-их и 60-их година ослабили су самоуправна права Слободних краљевских градова над којима је вршен све строжи надзор. Угарски сабор је 1870. године законом утврдио *Слободне краљевске градове* и *муниципалне градове* као градове који поседују муниципална (јурисдикциона, самоуправна и управна) права. Слободни краљевски градови се од муниципалних градова, са правне тачке гледишта, заправо нису ничиме разликовали, осим што су имали право да и даље користе стари и престижни назив. Ови градови су и даље представљали посебна политичка тела (де факто у рангу жупанија) са широким делокругом самоуправе и бираним градоначелником на челу магистрата. Нису територијално припадали нити потпадали под власт жупанија, и са владом су комуницирали директно, али су од сада имали и *великог жупана* као врховног представника извршне власти којег је де факто именовало Министарство унутрашњих послова. Велики жупан је имао пре свега надзорну улогу,

¹⁵ I. Beuc, *Povijest institucija*, 264–266, 274.

¹⁶ *Исто*, 294–295; *Zakon ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, broj 34, *Sbornik zakonah i naredabah valjanah za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1895 (Komad I–XXI. Broj 1–90), Zagreb 1895, 219–254.

али је у случају потребе могао да у потпуности преузме руковођење градским службама.¹⁷ Мањи градови, који нису имали муниципално право самосталног политичког тела у односу на владу, колективно су називани *градови са уређеним магистратом* и имали су статус општине (заправо градске општине). У смислу закона из 1871. године су у ову групу сврстана сва трговишта која су била и седиште суда. И овај тип града је имао право на статут, бираног градоначелника, ограничену самоуправу али је у свему био подређен жупанијским властима.¹⁸ Реформом из 1876. године је велики број градова са муниципалним правом (укупно 47) деградиран на ниво градова са уређеним магистратом (међу њима и 28 Слободних краљевских градова). Ови градови су тако инкорпорирани у жупаније под чије власти су потпали, и тако изгубили своју самосталност и самоуправне привилегије, мада су многи од њих и даље, чисто формално, носили назив „Слободног краљевског града“. Назив, иза којег више није стајала правна норма, су из престижа носили и они који су са правне тачке гледишта остали муниципални градови. Листа муниципалних градова је 1886. године тачно дефинисана (укупно 25) и њихове компетенције јасније регулисане.¹⁹

На подручју Војне крајине је систем био сасвим другачији. Ова покрајина је била под директном управом Двора у Бечу који је руководио централизованим и милитаризованим административним апаратом. С обзиром на чињеницу да је основна сврха успоставе ове покрајине било стварање пограничног војног кордона према Османском царству, у којем би целокупно становништво вршило неку врсту војне службе, није зачуђујуће да је развој градских средина био на самом крају приоритета власти. Због потреба да се развије одређени степен занатске производње, војне власти су одлучиле да једном малом броју насеља подаре статус *војних комунитета*, што је било аналогно Слободним краљевским градовима у провинцијалу. Ови комунитети су представљали посебна правна лица, били су изузети од власти пуковнија (регимената) и директно су одговарали бригадама и генералатима. Имали су право на

¹⁷ XLIII. Gesetzartikel vom Jahre 1870 über die Regelung der Munizipien (Jurisdictionen), Landesgesetz-Sammlung: für das Jahr 1870, Pest 1871, 178–205.

¹⁸ XVIII. Gesetzartikel vom Jahre 1871 über die Regelung der Gemeinden, Landesgesetz-Sammlung: für das Jahr 1871, Pest 1872, 118–153.

¹⁹ G. v. Magyary, *Verwaltung und Rechtspflege in Ungarn*, Ungarn Land und Volk, Geschichte, Staatsrecht, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, Bildende Künste, Budapest 1917–1918, 275–289; XX. Gesetz-Artikel vom Jahre 1876 über die Aufhebung einiger städtischer Municipien, Landesgesetz-Sammlung: für das Jahr 1876, Pest 1876, 285–287.

одређену самоуправу (магистрат и градско веће), судску власт на својој територији и привилегије по питању војне обавезе становништва. Њихова самоуправа је била веома ограничена, пошто је Генерална команда одлучивала о постављењу највиших службеника и имала право издавања наредби. Дворски ратни савет је тако постављао и градоначелника (из реда пензионисаних официра), који, да не би занемаривао своје дужности и лојалност круни, није смео да поседује кућу или земљиште у граду којим је руководио. Упркос стриктној и војничкој управи, временом су поједини комунитети прилагођавали унутрашњи управни систем својим специфичним потребама. После реформи 1862. комунитети су променили статус у градске општине, да би 1871. године били признати за градове. Том приликом су им сужене компетенције и одузета судска надлежност. Након расформирања Војне крајине и препуштања ових подручја Угарској са Хрватском и Славонијом у раздобљу 1871–1881. године, добили су статус према тада важећим законским прописима које смо претходно описали.²⁰

Специфичност Далмације се огледа у томе што су градови били саставни део основне управне јединице према италијанском моделу – општине (комуна). У Далмацији су као урбани центри постојали градови и трговишта (*боргате*) који су, углавном, били и седишта општина. Законски нису постојале разлике између градских и чисто сеоских општина. У већим општинама, у којима су по правилу били неки градови или трговишта, на челу локалне управе (комуналне администрације; комуналне конгрегације у окружним градовима) је стајао начелник/ градоначелник (*подеста*) који је председавао општинском већу. У мањим општинама је на челу управе стајао синдик или општински главар (*капо комунале*). Општинске начелнике и синдике је до реформи у периоду 1862–1864. године бирала влада, а од тада су општине добиле праву аутономију и право да саме бирају комплетну своју управу (од тада су на челу свих општина начелници). Градови су по правилу били и седишта котарских управних органа – *претура* – које су представљале централну власт. У великим градовима (Задар, Дубровник, Сплит и Котор) претуре нису биле мешовитог управно-политичког карактера, већ је постојала посебна градска претура за судске (*претура урбана*; 1852–1898) и

²⁰ I. Beuc, *Povijest institucija*, 233–234, 235, 237–246; F. Bergmayr, *Verfassung der kaiserlich-königlichen Militär-Gränze und Oesterreichischen Kriegs-Marine*, Wien 1845, 184–190, 197; Н. Делић, *Инструкција за полицијске службенике војних комунитета из 1833. године*, Мешовита грађа – *Miscellanea* 36 (2015) 121.

политичка претура за управне послове на територији града и околине (у надлежности котара; 1818–1868).²¹

Аустроугарска је преузела контролу над Босном и Херцеговином 1878. године после Берлинског конгреса и убрзо успоставила управу према својем моделу. За градове Сарајево и Мостар су убрзо састављени посебни статuti, док је статус свих осталих градова регулисан само провизорно. Основна јединица управе је била општина, те су тако и градови, са правне стране гледишта, организовани у градске општине. Градска насеља су по типизацији била разврстана у градове, трговишта и посебне испоставе (управна места). Градови, односно градске општине, имали су своја општинска већа и своје главаре – начелнике, које је именовала влада. Тек од 1897. године један део већа је бирало становништво. Градски челници и већа су слободно бирани тек од 1907. године, од када за већину одлука више није била потребна потврда виших органа управе. Градови у Босни и Херцеговини, стога, дуго нису представљали никаква самоуправна тела, већ само представнике централних власти на локалу, и то на општинском нивоу.²²

Градови и Срби у статистици – општи преглед по областима

Састављање статистичких прегледа о броју Срба у појединим градовима на подручју Балкана у другој половини 19. века није једноставно. Осим проблема неусклађености систематизације насеља и правног дефинисања урбаних целина, потешкоће ствара и сама идентификација припадника српског народа према званичним статистичким публикацијама. За подручје Србије и Црне Горе наведени проблем отпада, пошто су готово сви припадници православне вере били уједно и српске народности. На подручјима Хабзбуршке монархије и Османског царства су приликом пописивања прикупљани искључиво подаци о вероисповести, а на

²¹ I. Beuc, *Povijest institucija*, 359–360; F. Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, I Teil, Gotha 1857, 237–240; № 2830: *Erlass des Ministerium des Innern vom 8. December*, Sammlung der, seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden, Gesetze und Verordnungen im Justiz-Fache für das Kaiserthum Oesterreich, Band 21, Wien 1860, 403–404; F. Ivković, *Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814–1918*, Arhivski vjesnik 34–35 (1991–1992) 31–51; S. Ćosić, *Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 40 (1998) 349–360; F. Madirazza, *Storia e costituzione dei comuni dalmati*, Spalato–Split 1911, 411–412, 429, 453–462, 470.

²² F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina*, 83–91; I. Beuc, *Povijest institucija*, 369;

појединим пописима и о матерњем језику становништва, не и о народности.²³ Из наведених разлога се у историографији користи метод укрштања података о језику (српском или српскохрватском) и вероисповести (православној) или само подаци о верској припадности на одређеним подручјима како би се посредно установио број припадника српског народа.²⁴ Проблем за поређења представља и неусклађеност одређених пописних категорија становништва по питању правног статуса (домицилно, присутно, одсутно итд. становништво).

У Кнежевини/Краљевини Србији је у периоду 1866–1910. године број варошких општина драстично порастао са укупно 38 (17 вароши и 21 варошица) на 86 (24 вароши и 62 варошице). Навођење сваког града појединачно из практичних разлога смо изоставили, али је занимљиво сагледати структуру насеља према броју становника из 1900. године. Према подацима произлази да је структура урбаних центара била неуједначена, односно да је скоро 70% градског становништва Србије живело у свега 20 највећих градова. Главни град Београд је исте године имао 69.769 становника, што је чинило 20,10% укупног градског становништва.²⁵

Табела 1. Структура насеља у Краљевини Србији према броју становника 1900. године.²⁶

Величина насеља према броју становника	Рурална		Урбана	
	Број насеља	Број становника	Број насеља	Број становника
<1.000	3.537	1.306.464	18	9.621
1.001–2.000	430	571.335	24	33.916
2.001–5.000	89	243.028	20	61.163
>5.000	4	24.905	20	242.445
Укупно	4.060	2.145.732	82	347.145

²³ Изузетак по том питању представља попис у Хабзбуршкој монархији из 1850/51. године, али су ти подаци надасве конфузни и дискутабилни.

²⁴ Упркос томе што ова метода има својих мањкавости, она је једина могућа и довољно прецизна како би се уочили главни трендови. Православно становништво у Хрватској, Славонији, Војној крајини, Далмацији, Босни и Херцеговини и у Бачкој жупанији је скоро целокупно било српске народности. Само за подручје Торонталске жупаније и у Старој Србији ово правило не важи у потпуности.

²⁵ Подаци се односе на фактички присутно становништво. *Статистика Краљевине Србије*, књ. 23, 2.

²⁶ Извори: *Статистика Краљевине Србије*, књ. 24, Београд 1905, XX–XV.

Удео урбаног становништва у укупном је био на доста ниском нивоу, са доста спором тенденцијом раста. Нагли скок броја градских становника после 1874. је узрокован припајањем ослобођених предела након Берлинског конгреса 1878. године. У последњих 20 година се примећује да је урбано становништво расло истом стопом као и рурално (није се мењао удео), и то упркос чињеници што је у истом периоду увећан број варошица са 47 на 62.²⁷

Табела 2. Развој броја и удела урбаног становништва у Кнежевини/Краљевини Србији 1834–1910.²⁸

Година	1834.	1862/63.	1874.	1890.	1910.
Становника у варошима и варошицама	45.673	97.692	138.710	286.466	384.822
Удео у укупном становништву у %	6,84	8,81	10,20	13,25	13,21

На подручју Кнежевине Црне Горе су пописи становништва вођени спорадично и према неутврђеној методологији. У историографији се сматра да су тадашње власти добијене резултате третирали као државну тајну, намерно преувеличавајући број становника те тако и потенцијалну војну моћ.²⁹ Архивска грађа је остала углавном неистражена, а публиковани подаци су ретки и дискутабилни. У литератури се за 1909. годину најчешће наводи да је урбано становништво Црне Горе чинило 15,57% од укупног. Новија истраживања показују да се и у овом случају ради о преувеличавању броја становника у градовима, и да је прави проценат око 10,23%.³⁰ Карактеристична за развој градова у Црној гори

²⁷ За број вароши и варошица по годинама види прегледно у: Н. Sundhassen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 93.

²⁸ Извори: Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 26; *Државопис Србије*, књ. 2, Београд 1865, 12–17; *Државопис Србије*, књ. 9, Београд 1879, 1–253; *Два века развоја Србије: статистички преглед*, Београд 2008, 43, 47.

²⁹ Види о томе на пример у: Р. Љушић, *Историја српске државности*, 267–269; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе до 1945. године (=Становништво Црне Горе)*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Одељење друштвених наука, књ. 80, Београд 1978, 127–134.

³⁰ За конфузију је одговоран архивски документ о попису из 1909. године који наводи две врсте података – више бројеве писаним црвеном бојом (највероватније преправљени) и ниже у појединим колонама (највероватније оригинални и тачни бројеви). Истраживачи су још давно уочили неисправност виших бројева те су их одбацили за целокупно становништво Црне Горе, али су их ипак користили за број становника појединих

је тенденција њиховог смањења након ослобођења 1878. године, што је последица исељавања муслимана који су у урбаним центрима чинили велики део становништва. Из претходно наведених разлога је тешко саставити квалитетан преглед развоја за дужи период, као и процену удела градског становништва за друге године осим за 1909.

Табела 3. Број становника градова у Црној Гори 1879–1909.³¹

Град	Година		
	1879/1880.	1893.	1909.
Цетиње	783	2.476 ³²	4.395
Никшић	4.000 ³³	-	2.586
Ријека Црнојевића	-	300	932
Вирпазар	-	110	287
Даниловград	-	-	628
Подгорица	8.000	-	6.895
Бар	5.000	-	2.013
Улцињ	7.000	-	3.881
Колашин	-	-	650
Андријевица	-	-	452
Укупно	-	-	22.719
Укупно свих становника	око 160.000	-	222.015³⁴
Удео урбаног становништва у %	-	-	10,23

Подручје Хабзбуршке монархије смо анализирали поштујући специфичности појединих политичких ентитета. За Краљевину Угарску нисмо састављали посебну табелу за Војводство Србију и Тамишки Банат, пошто су градови који су се у њему налазили, претходно и касније били

градова. Ову грешку је уочио и исправио Бранислав Маровић у свом делу. Упореди: П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 135–136, 277; Н. Ракочевић, *Лична власт књаза и уставне борбе (=Лична власт књаза)*, Историја српског народа 6/1, Београд 1983, 208; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 253–254.

³¹ Извори: *Попис свега становништва Црне Горе*, 58; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 251–254; П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132–136, 266–277.

³² Податак се односи на 1896. годину.

³³ Податак се односи на 1881. годину.

³⁴ Податак за попис на дан 31. 12. 1909. године се појављује у две верзије – вишој и нижој. Истраживачи су установили да је нижи број свакако много реалнији и вероватно представља стварни резултат, а не пропаганду власти. Види: П. С. Радусиновић, *Становништво Црне Горе*, 132–133, 276–277; В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, 251; Н. Ракочевић, *Лична власт књаза*, 208.

саставни део других целина. За подручје уже Угарске смо анализирали територију Бачке и Торонталске жупаније, пошто су то биле управне јединице са најзначајнијом српском заједницом у том периоду. Како се у то време није евидентирала народност на пописима, презентујемо податке за православно становништво, што би, више-мање требало да одговара и броју припадника српског народа.³⁵ Табела садржи податке о *муниципалним градовима и градовима са уређеним магистратом*, дакле према правној форми каква је била на снази 1910. године (са припадајућим селима).³⁶ Тенденција пада удела православних становника је била веома изразита, чак и у кратком периоду 1851–1857. године, а нарочито у наредних пола века. У већини случајева је дошло до одређеног увећања у апсолутном броју православних становника, али је њихов удео драстично опао. Главни узрок овој појави треба тражити у различитој верско-етничкој структури имиграције. У градовима тада није бележена висока стопа природног прираштаја, те су они углавном расли захваљујући насељавању. Долазак великог броја припадника других народа (највише Мађара), у потпуности је променио верску и етничку структуру бачких и западо-банатских градова. Нови Сад је још половином века служио за „српску Атину“ – главни политички, културни и економски центар Срба у Угарској, а нарочито на њеном југу. Градови попут Кикинде, Бечкерек или бившег војног комунитета Панчево су око 1850. године имали изразито српски карактер, да би се 60 година касније он у суштини изгубио. Стога

³⁵ Национална хомогенизација пред крај 19. и почетком 20. века је исказивала веома јасну тенденцију ка поистовећивању припадности одређеној вероисповести са националним идентитетом. Модел који смо применили је сасвим прецизан у случају Бачке, о чему сведочи и готово идентичан број православних и становника са матерњим језиком српским (1910. године је прављена разлика између хрватског и српског језика). На подручју градова Торонталске жупаније је разлика нешто већа (због Румуна православне вероисповести) али у суштини небитна и не утиче на главни тренд. Види: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1* (= *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1*), Budapest 1912, 264–273.

³⁶ Стриктно правно гледано, *муниципални градови* уопште нису били део жупанија, већ посебна политичка тела (Баја, Суботица, Нови Сад, Сомбор и Панчево), али су у литератури и у јавности увек повезивани са дотичним жупанијама као њихове природне целине, те се и даље сматрало да је, на пример Нови Сад у Бачкој жупанији. И у оновременим статистичким публикацијама се поменути градови налазе ван таблица о жупанијама, али су они ипак смештени одмах иза сумаријума за жупанију и практички са њима чине целину (оптички се стиче утисак као да су ти градови делови жупанија али као нека врста посебних целина). Подаци се односе на градове у смислу управних целина, не насеља (са свим припадајућим селима) Види: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1*, 176–183.

је питање да ли се уопште почетком 20. века може говорити о „српским градовима“ на југу Угарске. Српска урбана популација се није смањивала, напротив, али је губила на уделу у свим градовима што је узроковало и губитак утицаја – политичког, економског и културног. Српске урбане заједнице више нису могле да самостално одређују смер развоја у већини градова. Велика структурна промена у пола века одредила је Србима другачију улогу од доминантне групе, која је урбаном животу југа Угарске давала свој особени печат, до тек једне од неколико заједница које су заједнички одређивале даљи смер развоја.

Табела 4. Удео православног становништва у градовима Бачке и Торонталске жупаније (у границама из 1910. године), заједно са муниципалним градовима који са жупанијама чине природну целину (курзивом) 1851–1910.³⁷

Жупанија	Година	1851.			1857.			1910.		
	Становника	Укупно	православних		Укупно	православних		Укупно	православних	
			укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бачка	Кањижа	9.407			11.084	751	6,78	17.018	378	2,22
	Сента	14.797			16.326	2.170	13,29	29.666	2.076	7,00
	<i>Баја</i>	15.410			17.651	745	4,22	21.032	332	1,58
	<i>Суботица</i>	48.126	2.615	5,43	53.366	2.778	5,21	94.610	3.486	3,68
	<i>Нови Сад</i>	10.007	6.163	61,59	14.055	7.024	49,98	33.590	11.553	34,39
	<i>Сомбор</i>	21.601	11.283	52,23	22.601	11.410	50,48	30.593	11.880	38,83
Тор.	Бечкерек	14.350	8.407	58,59	16.328	9.071	55,55	26.006	9.341	35,92
	Кикинда	13.866			17.350	12.492	72,00	26.795	14.721	54,94
	<i>Панчево</i>				12.045	8.318	69,06	20.808	9.361	44,99

Поређења ради, 1910. године је у Торонталској жупанији (са Панчевом), живело 286.642 православног (46,6%), односно 199.750 становника са матерњим језиком српским (32,47%). У градовима су скоро сви православци говорили српски као матерњи језик што сведочи да се

³⁷ Извори: Архив Војводине, Фонд 23 (Земаљска управа Српског Војводства и Тамишког Баната), Президијални списи, бр. 1725; *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich: Nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859, 176; *Bevölkerung und Viehstand von der serbischen Wojwodschafft mit dem Temeser Banate: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859, 2–7; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1*, 176–183, 264–273.

ради о припадницима српског народа. Срби су на том подручју били надпропорционално заступљени у градовима.³⁸

У Бачкој жупанији (заједно са градовима Баја, Суботица, Нови Сад и Сомбор) су православци (њих 146.015) чинили 1910. године скоро 18% укупног становништва, те су у два града (Нови Сад и Сомбор) били изразито надпропорционално заступљени, док су у осталим већ били маргиналне заједнице.³⁹

Потпуно супротан тренд од јужне Угарске видљив је у цивилној Хрватској и Славонији. У урбаним центрима, који су 1910. године имали посебан статус града а претходно нису били војни комунитети у укинutoј Војној крајини, уочљив је доста значајан пораст апсолутног броја и удела православног становништва.⁴⁰ Једино је у Осијеку удео православних опао, и то због великог прилива католичког становништва у град. Број Срба у градовима цивилне Хрватске и Славоније се у периоду 1890–1910. године скоро удвостручио, што је свакако последица имиграције. Без обзира на исказане позитивне трендове развоја, српски народ је у свим градовима, осим Сремске Митровице, представљао и 1910. године изразиту мањину. Због тога није могуће говорити о српским градовима, нити о значајним српским заједницама. Удео православних Срба у укупној популацији је 1857. године чинио 9.75%, те су они тада у градовима свакако били подзаступљени.⁴¹ Много битнији је, међутим, структурни развој. Српска урбана популација се у Хрватској и Славонији просторно додатно проширила, али без стварања компактних заједница или територијалних целина. Срби у Загребу или у Бакру су били далеко од области са хомогеним српским становништвом.

³⁸ *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1, 264–273.

³⁹ *Исто*, 176–183.

⁴⁰ Делимичан изузетак представља Сремска Митровица која јесте била у Војној крајини али није имала статус комунитета.

⁴¹ Наведене године је у цивилној Хрватској и Славонији живело 83.026 православних становника, односно око 9,75% од укупног. *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien: nach der Zählung vom 31. October 1857 (=Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien)*, Wien 1859, 6.

Табела 5. Удео православног становништва у градовима Хрватске и Славоније (без бивших војних комунитета) 1857–1910.⁴²

Година	1857.			1890.			1910.		
	Укупно	православних		Укупно	православних		Укупно	православних	
укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	Укупно		Удео у %	
Копривница	4.541	40	0,88	6.512	72	1,11	8.018	125	1,56
Крижевци	2.618	24	0,92	4.092	154	3,76	4.897	147	3,00
Бакар	5.418	10	0,18	1.950	20	1,03	2.092	39	1,86
Пожега	2.227	122	5,48	4.077	350	8,58	5.899	499	8,46
Ср. Митровица				9.541	3.366	35,28	12.909	4.997	38,71
Вараждин	6.992	23	0,33	11.055	122	1,10	13.398	241	1,80
Осијек	12.658	1.668	13,18	19.778	1.602	8,10	31.388	2.943	9,38
Карловац	4280	349	8,15	5.559	508	9,14	16.112	1.392	8,64
Сисак				6.129	324	5,29	7.881	553	7,02
Загреб	13.085	332	2,54	37.529	1.204	3,21	79.038	4.074	5,15
Укупно				106.222	7.722	7,27	181.632	15.010	8,26

Анализа показује да је имиграција Срба у градове Хрватске и Славоније имала утицај на развој српске урбане популације на подручју бивше Војне крајине. У градовима, заправо малим градићима који су постојали у Војној крајини у форми војних комунитета, после Револуције 1848/49. године драстично се мења верско-етничка структура. Намерно смо у табелу број 6 уврстили и податке из 1831. године како би негативан тренд развоја био још видљивији. Исте године, удео православних у укупном становништву Војне крајине (без дела у Ердељу) је био 56,79%, те су они у градовима били само благо подзаступљени.⁴³ Према попису из 1869. године је на истом простору удео православних достигао 53,84%, али је подзаступљеност у градовима постала изразита.⁴⁴ У периоду 1831–1910.

⁴² Извори: *Bevölkerung und Viehstand von Kroatien-Slavonien, 2–7; Politčko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljedih popisa godine 1890*, Zagreb 1892, 43, 73–74, 90, 105, 118, 130, 145; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1*, 460–485.

⁴³ Н. Делић, *Становништво Војне крајине 1831: верска структура, наталитет, морталитет, нуцијалитет (=Становништво Војне крајине 1831)*, Зборник МС за историју 90 (2014) 60.

⁴⁴ *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgrenze: nach der Zählung vom 31. December 1869*, Heft 1 (=Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder), Wien 1871, 316–317.

године, број православних Срба се у градовима бивше Војне крајине увећао за мање од 20% док је укупно становништво удвостручено. Доминантно српски градови (Сремски Карловци, Земун, Панчево) постали су у суштини мултиетнички, са релативном а не апсолутном српском већином. Српска апсолутна већина у Костајници, једином правом „српском граду“ у западном делу Војне крајине, истопила се на 17%. У свим осталим комунитетима је тренд био сличан. Српско грађанство, које је 1831. године чинило половину у свим комунитетима, спало је до 1910. године на отприлике четвртину. Негативан тренд је свакако био последица јаче имиграције католичког становништва (хрватског, мађарског и других етникума). Православни Срби из руралних средина су се, изгледа, јаче исељавали у градове цивилне Хрватске и Славоније него у бивше војне комунитете. Тако је промењена структура српског грађанства у погледу просторне раширености. Уместо додатне хомогенизације у доминантно српским градовима и околним областима, српско грађанство је постало распрострањеније по читавој Хрватској и Славонији, формирајући на тај начин видљиве, али суштински неутицајне заједнице. Српски народ је тако изгубио доминантну улогу и у свом својерсном „урбаном бастиону“ у Срему и на југу Бачке.

Табела 6. Удео православног становништва у војним комунитетима Војне крајине 1831–1910.⁴⁵

Година	1831.			1869.			1910.		
	Укупно	православних		Укупно	православних		Укупно	православних	
		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Бјеловар	1.617	391	24,18	2.151	323	15,01	7.231	846	11,70
Сењ	2.494	67	2,69	3.231	96	2,97	3.296	80	2,43
Петриња	3.354	301	8,97	3761	336	8,93	5.486	686	12,50
Карлобаг	703	-	0,00	712	3	0,42	688	21	3,05
Костајница	1.060	598	56,42	1.981	418	21,10	2.090	364	17,42
Иванић Град	680	76	11,18	654	54	8,26	1.029	12	1,17
Славонски Брод	2.450	243	9,92	3.380	317	9,38	10.200	839	8,23
Петроварадин	4.337	1.107	25,52	4.597	1.198	26,06	5.727	753	13,15

⁴⁵ Извори: Н. Делић, *Становништво Војне крајине 1831*, 58–59; *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 316–317; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1, 460–485.

Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – статистички преглед

Сремски Карловци	4.682	3.438	73,43	4.874	2.892	59,34	6.342	3.553	56,02
Земун	9136	6.597	72,21	10.046	4.358	43,38	17.131	5.851	34,15
Панчево	10244	7.535	73,56	16.888	9.678	57,31	20.808	9.361	44,99
Бела Црква	5.512	2.060	37,37	8.284	1.879	22,68	11.524	3.847	33,38
Укупно	46.269	22.413	48,44	60.569	21.552	35,41	91.552	26.213	28,63

Питање урбанизације у Далмацији је компликовано због већ поменутих специфичности око класификације насеља. На попису из 1857. године је у Далмацији 14 насеља класификовано као градови и још преко 40 као трговишта.⁴⁶ На попису из 1910. године је 19 насеља имало статус града, а трговишта је било 40.⁴⁷ Анализом смо обухватили само оних 19 градова који су 1910. године имали статус града. Подаци несумњиво доказују изразиту подзаступљеност Срба у градовима Далмације. Православни Срби су 1857. чинили 18,52% а 1910. године 16,31% целокупног становништва покрајине.⁴⁸ Анализа показује не само тенденцију смањења удела у укупном урбаном становништву, већ и значајан пад у градовима где су раније чинили апсолутну или релативну већину (Будва, Котор). Слично као у Хрватској и Славонији, приметан је раст српских заједница у великим градовима попут Дубровника, Сплита, Шибеника или Задра. У тим срединама, међутим, упркос бројчаном јачању су остали и 1910. године само маргинална група. Тако се изгубио изразит православно-српски карактер градова око Боке Которске уз истовремено јачање заједница у великим градовима на северу где су оне биле без утицаја.

⁴⁶ По питању трговишта постоји несклад између званичне публикације статистичког завода из Беча (која наводи 44 трговишта) и званичне публикације управе у Задру (која наводи свега 42). Упореди: *Bevölkerung und Viehstand von Dalmatien: nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859, 6; *Statistica generale della Dalmazia: edita dalla giunta provinciale, divisione IV, Popolazione (=Statistica generale della Dalmazia)*, Zara 1862, 1–34.

⁴⁷ Постоји мањи несклад у вези броја трговишта између неких публикација (39 или 40). Упореди: *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Wien 1915, 404–410; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Band 12 (=Spezialortsrepertorium von Dalmatien), Wien 1919, 1–90.

⁴⁸ *Statistica generale della Dalmazia*, 1–34; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, 1–90.

Табела 7. Удео православног становништва у градовима (у смислу насеља) Далмације 1857. и 1910. године (курзивом трговишта у 1857. години).⁴⁹

Година		1857.			1910.		
Становника		Укупно	православних		Укупно	православних	
			Укупно	Удео у %		Укупно	Удео у %
Насеља у статусу града 1910. године	Будва	620	357	57,58	933	383	41,05
	Херцег Нови	539	182	33,77	1.535	409	26,64
	Котор	1.763	745	42,26	3.178	820	25,80
	Корчула	2.168	2	0,09	2.157	11	0,51
	Дубровник	3.869	51	1,32	8.958	822	9,18
	Стон Велики	428	0	0,00	485	3	0,62
	Омиш	575	1	0,17	1.240	1	0,08
	Хвар	1.904	0	0,00	2.054	0	0,00
	Макарска	1.564	0	0,00	1.963	14	0,71
	Сплит	3.404	4	0,12	21.407	204	0,95
	Трогир	1.843	6	0,33	3.514	5	0,14
	Скрадин	798	175	21,93	800	109	13,63
	Шибеник	2.990	179	5,99	12.588	747	5,93
	Задар	7031	308	4,38	14.056	815	5,80
	<i>Пераст</i>	801	218	27,22	538	132	24,54
	<i>Стари Град</i>	2.357	0	0,00	2.469	8	0,32
	<i>Раб</i>	964	0	0,00	753	0	0,00
	<i>Паг</i>	2.926	0	0,00	3.717	7	0,19
<i>Нин</i>	598	0	0,00	811	0	0,00	
Укупно градови	37.142	2.228	6,00	83.156	4.490	5,40	

На подручју Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом, градови у смислу насеља су у начелу остали у сличном статусу као у време Османског царства, али је основ управног система и статус правног лица пребачен на општину. Због тога су формиране градске општине, које су се по правилу простирале само на територији самог града, без укључивања околних села. Због тога је анализа развоја градског становништва могућа и поређењем података за градске општине, којих је 1910. године било укупно 66 (ове општине су и предмет анализе). Непотребно је и непрегледно у табелама наводити сва градска насеља, али смо се у анализи осврнули на неке основне карактеристике њиховог развоја. Структура градова (градских

⁴⁹ Пераст, Стари Град, Раб, Паг и Нин су 1857. године били трговишта. Извори: *Statistica generale della Dalmazia*, 1–34; *Spezialortrepertorium von Dalmatien*, 1–90.

општина), узимајући у обзир број становника, се драстично променила. До 1910. године су нестали градови са мање од 1.000 становника, а највећи број њих има тада и више од 2.000. Укупан број становника у урбаним центрима је порастао за око 65%, што је веома солидан раст за три деценије. Ако се узме у обзир да је 1879. у Босни и Херцеговини од укупног становништва било 42,88%, а 1910. године 43,49% православних, онда се може врло лако закључити да је српско православно становништво у градовима увек било изразито подзаступљено.⁵⁰ Раст градова у Босни и Херцеговини је био специфичан по томе, што је масовна имиграција католичког и јеврејског становништва, подстакнута државном политиком и мерама, озбиљно нарушила муслиманску доминацију у урбаној структури земље, што смо у овом случају представили у прегледној табели број 9.⁵¹ Православни Срби су у наведених 30 година остали на отприлике идентичном нивоу удела у градском становништву (око 1/5), што с обзиром на већ поменути прилив католичког и јеврејског елемента заправо представља значајан демографски раст. Поменути раст свакако да није био последица само природног прираштаја, већ и великог имиграционог таласа из руралних предела покрајине.

Табела 8. Број градских општина према броју становника у Босни и Херцеговини 1879. и 1910. године.⁵²

Становника	<1.000	1.001-2.000	2.001-5.000	5.001-10.000	>10.001
Година	Број градских општина				
1879	17	21	21	4	2
1910	0	24	31	6	5

⁵⁰ Проценти израчунати на темељу званичних података са пописа: *Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina: Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine (=Haupt-Uebersicht)*, 1–125; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910 (=Rezultati popisa žiteljstva)*, Sarajevo 1912, 386–387.

⁵¹ Главни узрок овој појави је било планско насељавање службеника, војника и других државних запосленика, махом католичке и јеврејске вероисповести, из осталих круновина Хабзбуршке монархије. Политичка позадина оваквог поступања је често била предмет истраживања у историографији и превазилази оквире теме нашег рада. Види више о томе, на пример у: Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882–1903)*, Sarajevo 1987.

⁵² Извори: *Haupt-Uebersicht*, 1–125; *Rezultati popisa žiteljstva*, 1–387.

Табела 9. Удео православног становништва у градским општинама (66 општина из 1910.) Босне и Херцеговине 1879. и 1910. године.⁵³

Година	1879.		1910.	
	Становника ⁵⁴	Број	Удео у %	Број
Муслимани	11.5936	68,77	139.816	50,74
Православци	32.636	19,36	56.184	20,39
Католици	16.604	9,85	68.438	24,84
Јевреји	3.399	2,02	11.115	4,03
Укупно	168.575	100,00	275.553	100,00

За простор Старе Србије, односно за подручје бившег Косовског вилајета (успостављеног 1877. године), изузетно је компликовано саставити квалитетан преглед. Османске власти нису објављивале статистичке податке као што је то било уобичајено у остатку Европе, тако да историографија често користи путописе и оквирне податке које су публиковали разни аутори. Комбинацијом званичне статистике и путописних дела (углавном Јозефа Милера, Александра Гиљфердинга, Ивана Јастребова и Гастона Гравјеа) смо настојали барем оквирно да представимо развој најбитнијих градова (седишта појединих каза и санџака) на овом подручју. На жалост, нисмо у могућности да представимо и податке о укупном становништву, пошто су односи између вероисповести израчунати на различите начине.⁵⁵ Анализа, чије резултате треба свакако узимати са одређеном резервом, показује јасан тренд опадања удела православних становника у најбитнијим градовима Старе Србије. Једини изузетак по том питању представља Скопље, најзначајнији административни центар на том подручју, у којем је православно становништво чак и повећало свој удео. Нестајање православних Срба у градовима на Косову и Метохији

⁵³ Исто.

⁵⁴ Године 1910. је у читавој Босни и Херцеговини живело и 6.342 припадника Евангелистичке (Лутеранске) цркве и 82 „остала“ (добрим делом су живели управо у градовима). За 1879. годину не располажемо подацима о броју евангелиста, тако да смо изоставили поређење за ову заједницу, пошто је недовољно бројна да би се реметио општи тренд који је исказан у табели. *Rezultati popisa žiteljstva*, 387.

⁵⁵ Не наводе сви извори тачан број становника, већ често само број и однос кућа, породица или пореских обвезника (домаћинстава) према вероисповести. Пошто не знамо тачне коефицијенте које би требало применити приликом множења, нисмо у могућности да прецизније одредимо и број становника.

је последица политичких и економских притисака, снажне емиграције хришћанског становништва, имиграције муслимана (Албанаца, Черкеза итд.) и асимилационог процеса. Већина поменутих аутора наводи да је у градовима у ранијем периоду живео и одређени број Срба или Словена муслиманске вероисповести. У каснијем периоду су исти очигледно албанизовани, и тиме престојени у други етнички корпус.⁵⁶

Табела 10. Приближан удео православне популације у појединим градовима Старе Србије у периоду 1838–1910.⁵⁷

Град	Оквирна година на коју се подаци односе						
	1838.	1844	1857.	1880.	1890.	1900.	1910.
Призрен	80%		22%	16%			14%
Приштина		24%	20%				
Ђаковица	12%		<5%	2%			
Вучитрн		40%	37%				
Пећ						23%	
Битољ							
Охрид	74%				55%		
Скопље		32%	33%			44%	

Српска урбана популација у другој половини 19. века исказује генерално гледано негативан тренд развоја на готово свим подручјима. У укупним бројевима она јесте расла, али веома споро. У Србији, за пола века развоја, урбана популација није чак ни удвостручила свој удео у укупном становништву, достигавши тек нешто више од 13% на нивоу земље. У

⁵⁶ Подробније види у изворима за наредну табелу.

⁵⁷ Израчунати подаци су апроксимативни и треба их узимати са одређеном резервом. Извори: J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze*, 66-88; G. Demeter, *Regional and Ethnic Differences in the Welfare of Urban Societies during the Tanzimat Period (1844–1870): A Comparative Analysis of Priština, Vučitrn and Some Rumelian and Anatolian Settlements*, Shared Pasts in Central and Southeast Europe 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches, eds. Demeter G. – Pejkovska P., Sofia–Budapest 2015, 72–93; D. Gjorgiev, *Knowledge Transfer among Muslim Communities in Ottoman Balkan Society: Cultural and Social Aspects based on the Case Study of Two Dictionaries from 1827 and 1836/37*, Europe and the Black Sea Region: A History of Early Knowledge Exchange (1750–1850), Dominik Gutmeur, Karl Kaser (eds.), Wien–Zürich 2018, 214; К. Н. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 5, 23, 46, 54, 57, 84; И. С. Јастребов, *Стара Србија*, Приштина 1995, 29, 178; Г. Гравје, *Стара Србија и Албанци*, Приштина 1995, 23, 27.

Црној Гори је степен урбанизације био још нижи (око 10%). На подручју Угарске са Хрватском и Славонијом Срби су драстично заостајали у процесу урбанизације у односу на друге верско-етничке заједнице. На југу Угарске су половином 19. века били доминантан фактор у градским срединама, али је слаб прираштај условио губитак овог статуса до почетка наредног века. Срби су и даље били надпропорционално заступљени у бачким и торонталским градовима у односу на руралну околину, али је њихов изразит српски карактер ишчезао. У цивилној Хрватској и Славонији је уочен тренд раста удела српског урбаног становништва у већини градова, али су они тамо представљали само мале и неутицајне заједнице. Изразито негативан тренд се уочава у бившим војним комунитетима Војне крајине, где су Срби 1831. године били релативно пропорционално заступљени, уз нагласак на већински српске градове у Срему. До почетка 20. века, Срби су постали маргинални у свим бившим комунитетима у западном делу Војне крајине, док се изразито српски карактер у Срему изгубио. Очигледно је да се имиграциони талас из руралних средина преусмерио ван граница бивше Војне крајине смером ка цивилној Хрватској и Славонији. У Далмацији није било ниједног већински српског града, нити су Срби били пропорционално заступљени у урбаној структури те покрајине. Структурно, током читавог периода јачају пре свега заједнице у великим градовима покрајине, где међутим, остају маргиналне. На подручју Старе Србије се константно смањује удео православног становништва у градовима. Једино на подручју Босне и Херцеговине под аустроугарском управом је тренд био благо позитиван. Срби у овој покрајини нису губили на уделу у урбаном становништву. Да није било масовнијег насељавања католичког и јеврејског елемента у босанскохерцеговачке градове, вероватно би Срби чак и значајније увећали свој удео. Српски народ је тако у ери убрзане индустријализације и урбанизације у Европи исказивао изузетно ниске стопе опште урбанизованости у комбинацији са трендом веома споре изградње грађанског слоја. Свакако да је то имало озбиљне последице по привредне и политичке капацитете српског народа као целине у периоду наступајућег индустријског доба. Који су тачно узроци овом феномену, какви су били утицаји политичких елита, природних предиспозиција и наслеђених културних, привредних али и демографских структура на процес урбанизације код Срба, представља поље истраживања од велике важности за историографију у будућности.

Нино Делич

**УРБАНИЗАЦИЈА НАЦИЈ? РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
И СЕРБСКИЙ НАРОД ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 ВЕКА
– СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР**

Резюме

Процесс урбанизации в областях, населенных сербским народом во второй половине 19 века, проходил довольно медленно по сравнению с Западной Европой. В Сербии и Черногории степень урбанизации в 1910 году составляла 10-13%. В мультиэтнических областях Габсбургской монархии – Королевстве Венгрия с Хорватией и Славонией, в Сербской Воеводине, Тамишском Банате, Военной Краине, Королевстве Далмация и Боснии и Герцеговине – местное сербское население было включено в процесс разных образцов развития. Наибольшая концентрация сербского городского населения и единственная область, где сербы представляли доминирующее большинство в крупных городах середины 19 века, находилась в пограничной зоне между районами Срема, Южной Бачки и Баната с Княжеством Сербия. «Свободные королевские города» такие как Нови-Сад или Сомбор или «свободные военные коммуны» (как их официально называли в Военной Краине) Панчево или Земун, были крупными городами, населенными сербским большинством. В целом, доля сербов в городском населении в округах Бачки и Торонтала была выше, чем в районах сельской местности. К 1910 году ситуация сильно изменилась, поскольку сербы уже составляли лишь относительное большинство, а города стали более мультиэтническими. В Военной Краине сербское городское население было соразмерно общей доле 1831 года и составляло около половины общего населения. А уже спустя всего каких-то 80 лет, православных сербов насчитывалось лишь четверть населения города. Похоже, что приток сербов из сельских областей уже не полностью поглощался бывшими военными коммунами, в то время как в крупных городах Цивилной Хрватской (*срб.* Цивилна Хрватска) и Славонии (*срб.* Славонија) в конце века вдруг появились достаточно большие сербские общины. Почти во всех хорватских городах, не смотря на впечатляющий рост, сербское население никогда не достигало уровня, необходимого для того, чтобы стать действительно влиятельным в городских общинах. В Далмации ни в одном из важных городов Королевства сербы никогда не имели значительной доли населения. В Боснии и Герцеговине сербское

православное население было представлено достаточно слабо. В городских областях (около 20%) по сравнению с общей долей (около 43%), но было постоянным в течение 30 лет. Что касается городского населения Старой Сербии под властью Османской империи, то найти качественную информацию невозможно. Но, анализ достоверных источников указывает на то, что постоянное сокращение доли православного населения происходило почти во всех больших городах бывшего Косовского вилайета. В общем, можно сделать вывод, что с демографической точки зрения, сербское население не отреагировало положительно на процесс урбанизации. Необходимо дополнительно изучить причины и мотивы слабого демографического роста, и невозможность строительства «собственных» этнически гомогенных городов.

Ключевые слова: сербы, урбанизация, вторая половина 19 века, Сербия, Черногория, Габсбургская монархия, Османская империя, статистика.

Nino Delić

**URBANIZATION OF A NATION? URBAN POPULATION DEVELOPMENT
AND THE SERBIAN PEOPLE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CT. – A
STATISTICAL OVERVIEW.**

Summary

The process of urbanization, in areas inhabited by the Serbian people in the second half of the 19th Century, was progressing fairly slow compared to Western Europe. In the Principalities of Serbia and Montenegro, the level of urbanization reached some 10–13% in 1910. In multiethnic areas of the Habsburg Monarchy – the Kingdom of Hungary with Croatia and Slavonia, the Voivodeship of Serbia & the Banat of Temesvar, the Military Frontier, the Kingdom of Dalmatia, Bosnia & Herzegovina – the local Serbian population was involved in the process showing quite different patterns of development. The highest concentration of Serbian urban population, and the only area where Serbs were the dominant community in major cities in mid-19th Century, happened to be in the border zone between the regions of Srem, southern Bačka and Banat with the Principality of Serbia. „Free Royal Cities”, such as Novi Sad or Sombor, or the “Free Military Communities” (as cities were officially called in the Military Frontier) of Pančevo or Zemun, were large cities inhabited by a vast Serbian majority. Actually the share of Serbs in urban population in the Counties of Bačka and Torontal was higher than in the rural parts of the region. By 1910 the situation changed dramatically as Serbs comprised only a relative majority anymore, and the cities have become more multinational. In the Military Frontier the Serbian urban population was proportional in relation to the overall share in 1831, comprising about a half of the population. But some 80 years later, only a quarter of the cities populations were orthodox Serbs. It seems that the emigration of Serbs from rural areas was not entirely absorbed by the former Military Communities any longer, as quite large Serbian communities suddenly occurred in the major cities of civil Croatia and Slavonia at the end of the century. Despite their impressive growth, the Serbian population in almost all of the Croatian cities never developed to a stage necessary to become really influent within urban societies. In Dalmatia Serbs never reached a significant share in population in any of the Kingdom’s most important cities. In Bosnia & Herzegovina the Serbian orthodox population was fairly underrepresented in urban areas (about 20%) compared to the overall share (about 43%), but remained

constant for over than 30 years. Regard the urban population in „Old Serbia“ under Ottoman rule, it must be said that it is not possible to obtain data of high quality, but analysis of reliable sources indicate that a constant decrease in share of orthodox inhabitants occurred in almost all of the chief cities of the former Kosovo Vilayet. Generally it must be concluded that, from a demographic point of view, the Serbian population as a whole did not react to the process of urbanization in a positive way. The reasons and causes for weak demographic growth and the failure to build its „own“, ethically homogenous cities must be studied furthermore.

Key words: Serbs, urbanization, second half of the 19th Ct, Serbia, Montenegro, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire, statistics.